

ШЫБЫЛ

СОЛУН 1925 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 31-ДЕ ҮНҮП ЭГЕЛЭЭН

1999 чылдың

февраль 11,

четверг

№ 6
(16068)

Садар өрттэ
1 руб. 50 көп

Кысказы-биле

БЕДИК ШАҢНАЛДАР

Хой чылдарда үрө-түн-недиг ажилы дээш база күш-ажылчы ачы-хавыгазын үнелээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентинин) Хүндүл-дел бижир-биле:

Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада контроль-ревизия эргелигин удуруткучууну оралакчызы **Татьяна Хеймер-ооловна МОНГУШУ**,

Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада контроль-ревизия эргелигин удуруткучууну оралакчызы **Николай Дмитриевич ТОМУШУ** шаңнаан.

Красноярскиде медицина академиязының госпиталь хирургиязының кафедра доцентизи **Николай Дмитриевич ТОМУШУ** шаңнаан.

МАЛ ААРЫ ӨӨСКЭЭН

Танды комуунуң "Республиканың чалбыжы" совхозта мыйыстыг бода малды ортузда аары өөскээ.

Оон калбарып тараашкынын болдурбас сорулга биле аарының им-демлектери толазы-биле илсрээ 28 баш малды божуу-далаш согар уругра таварышкан. ТР-нин күрүнгүн кол ветеринарныг инспектору Ш. М. Монгуштуң меделээзиниң суугар алырга, хамык им-демлектер аарыныг пастереллз деп тодаралып турар болзажок, шут чиге диагнозу тургустунаман болуп турар. Соккан малдын ээдин лабораторлуг шинчилелче чоруткан.

Аарыг өскүрткен дамчып келген деп каразыг база бар, чүге дизе ук аарыгдан

Бин-Хем кожуунуң "Кызыл тараачы" совхозтан садып алган инектер аарааны билдинген. Бо хүнерде "Кызыл тараачы" ажилыгды малдын хыналдазын чорудуп турар. Амгы үеде бар-эм-таннның курлавырлары-биле бола малдын ортузунада кезик-чамдыктап тарылганы чоруткан. ТР-нин Чазаның курлавыр фондузундан үндүрген ашка-тогерик-биле болур-чогур эм-таннны өскүрткен садып ап турар. Совхозта карантинни чарлаан, эът болгаш сүг кылгыларын үндүр соөртүрүн хораан.

Артур ХЕРТЕК.

МЕДЭЭ ЧОК

Кызыл бир эвес чер шимчээр болза, 7 балл чедир, Монгун-Тайга кожуун 9 балл чедир күшүгү айылыга таварыш болур. Чоокку үеде Тывага чер шимчээр-

нин дугайында медээ чок, ону хынаар тускай эртем төвү чок. Ындыг-даа болза, күшүгү чат болурун баш удур тодаралып турар.

ХАННЫ КОЖУУНАР ЭМНЭЛГЕЛЕРИНГЕ

база дужаап турарын шиптирлээр дээш Социал политика комитети ол айтырыгны сессияже кириген.

Оон ангыда, ханны өске кижилер тускай төлевер суугаар база дужаап эгелээри кончуг ажыктыг.

КЫЗЫЛ БИЛЕ АК-ДОВУРАК

хоорайлар 1998 чылдың түннели-биле арагага хораннаныр талазы-биле дыка ылгалып турар.

СОРУЛГАЗЫ - КҮШТЕРНИ КАТТЫШТЫРАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол республиканың хой-ниити каттыжышкынарнын, политиктиг партияларның база шимчээшкынеринин удуруткучулары-биле ужуражышкыны эрттирген.

Бо ужуражышкынын кол сорулгазы Тыва Республиканың Дээди Хуралының, республиканың хой-ниити каттыжышкынарнын, политиктиг партияларнын

болгаш шимчээшкынеринин кужун, арга-дуржулганын мөөнөп тургаш, ону Дээди Хуралдын депутаттары база Кызыл хоорайның Төлээлекчилеринин тус чер хуралынын кезигүнеринин сонгудаларынче уландыры барулу турар.

Ужуржылгага хоорайдан 30 ажыг аалчылар киришкен болгаш удавас болур сонгудаларга хамаарыштыр боттарының үзел-бодалдарын илсретенер.

Бир хыналданың түннелдеринден

ЧИДЕ БЕРТЕН МИМЦИОННАР

РФ-тиң Саң яамызының Тыва Республикада контроль-ревизия эргелигинин ажылдакчылары Кызыл хоорайның өчү-хөргүзү эргелеш-башкаар комитетинин 1999 чылдың январь 1-дең 1998 чылдың сентябрь 1-ге чедир саң-хөө, акжал-агыг чорудулганын хыналганар.

Янзы-бүрү саң-хөө ажылдышкынарнын көргөш, оларнын бажы дескинип, хыналданың хамык материалдарын ИХЯ-нын чанында Организастиг кем-херек үлгелешкинери-биле демисел чорудар эргелеге хүлээлип бээринден ангыда, арга тыппаан. Шаң ыналдар комитетин эрге-дужала эдилээр дорт ажылдакчыларга хамаарыштыр 1998 чылдың сентябрь 25-те № 2-827-98 кеземче херээ оттуртунуп, илсегенин механизми долу хемчээл-биле ажылдап эгелээ.

Хыналчаларнын мындыг шиптирнин хүлээп алырынга, кандыг факт-барымдалар чылдаган, иди болганыл? Хат чокта сизге бажы кайшанын шимчээр ийик, чылдаганнар чугаажок турган болбайн аан. Турар боорда чагыстын санында база эвес. Бети дизе өчү-хөргүзүң хуужудулгандан болгаш хөлээшкен кирген ашка-тогерикти нормативтер суугаар үлгелешине хажыдышкынарнын болдурган, комитеттиң кассазындан хой түнүгү ашканы боттарынга ажы-биле шингээлип ап турганы, меге санаашкынарнын чорудуп келгени безин кеземче херээ оттурарыга чечир болгаш арттар барымдалар-дыр.

РФ-тиң Президентинин № 1368 "Хуужудулгандан кирген ашка-хөргүзүң үлгелешине" нормативтер дугайында" Чарыгына душтур, шингээлип алдынган ашка-тогерикти янзы-бүрү чергенин бюджеттеринче хуулап кириери көрдүнгөн турбуже, ук комитеттин удурутказынын хостуг чаннаашкынын түннелинде, республика бюджетинге 259,5 мун, хоорайнынга - 3754,9 мун рубльдин когаралы чедиртиген. Хоорай бюджетинде кирер ужурул турган 3754,9 мун рубльдин 2842 мунун комитет бодунга шын эвес чарыгдан.

Күштүг болуп турар хойну-дүрүм суугаар хоорайнын өчү-хөргүзүң эргелеш башкаар комитет чөлөшкүлгө берген эт-хөргүзүңден кирген ашка-тогериктиң бюджетке киришинин контрольлач хүлээлиг, болуңду ашаландырышкынынга оон 4 хуудан арттыр алыр эргези чок. Ындыг турбуже, комитеттин удурутказын хөлээшкен төлеверинден кирген ашка-тогерикти "амортизация-

ныг болгаш капитал септелгенин курлавыр фондларын" хевирлеп тургустурунче уландырып, ол "фондуларын" таварыштыр 912,9 мун рубльди чарыгдан болуп турар.

Баштайгы уадалан көөрге, ол бүгү буянныг чүткүл, хоорайлар дээш сагыш човаашкын ышкып костур. А ханызындан ап көөр чүве болза, ук "фондулар" хай-чаргыга чок чарыгдалдар чорударынга херек чепсек, катар чагган чүл болуп турар. Оон бадтыкалы кылдыр чагыс-ла чижек.

1998 чылдың мартта "Чаагайдылга комбинады" муниципалдыг бодурулгө бок аштаар ийи машинаны садып бээр-биле хаалгы хевиринг "Хемонерго" акционерлиг ниитилелче ол "фондудан" 216 мун рубльди шилчиктени илсрээр. Оон соонда ук машиналарын баранын туржук, сураа безин чиде берген. Хыналда чорудуп турар үеде-ле харын дивиденд манжанык, соонургалдыг талалар бот-боттарынын аразында электри энергия дээш 100 мун рубльдин удуруткучу санажылганын чорутканнар.

Ынчалзажок бо бүгү сантук комитеттин кассазындан меге банк документтерин кылып, үндүр бижээш, боттары шингээлип алган ашка-тогерикке көөрдө, оюнчүк ышкыш көстүр. Мындыг арга-биле комитеттин кассазындан 313,0 мун рубльди оорлааны илсрээр.

Хоорайнын күрүң өчү-хөргүзүң турарлар-биле удуруткучу хыналданы чорутканын түннелинде, хөлээшкен төлеверинин документтерге тургустуу, 163,5 мун рубльди кассаже кирибей, шингээлип алганы база илсрээр. Оон ангыда, туда ашка-биле байдал кызыл турар үелерде, хөлээшкен турар чамдык магазинерден хөлээшкен төлеверин бараан-биле ап турганы тодараткынган. Ынчалзажок бараанын кирип алганын болгаш канчаар чарыгданганын дугайында документтер чок болган. Ол ышкыш хыналда үезинде комитеттин балансында турган 10481 рубль өртек-үнелиг "ВА3-21063" маркалыг машинаныг чогу база илсрээр. А хынал турар үенин дүргүзүңда ниитизин биле 480,4 мун рубльди шалынга, янзы-бүрү ашка шаңналдарыга ажыр чарыг-

дааны билдинген. Хоорай бюджетинин ашка-тогеринин сачмыглаашкыны оон-биле кайн доостурал аан. Чагырга даргазы А. Кашинин 1998 чылдың июнь 1-де үндүргени доктаалың суугаар комитетти сентябрь 7-ден тура уузткары көрдүнгөн. "Кол ажылдарын хемчээлинин доозулганы-биле" деп ук документтер дугайында докталды хойлу-дүрүмгө дүшүпс деп санаан, ук докталды күш чок болдулар дугайында билдирешкини судче кириген болуп турар. Ынчал ээрге, ук төлөшкүнер база хойлу-дүрүмгө дүшүпс, хоорай бюджетинин ашка-тогеринин сачмыгдалы кылдыр санаттары.

Бо бүгү факт-барымдаларыны көргөш, комитеттин кол бухгалтери З. В. Монгуштуң удурутканы бухгалтерияда сан-хөө корумчуруму бичин-даа сагыттырмай турган дээринге, кым чигинерин ам. Бухгалтериянын документтери "Бухгалтер уделуну дугайында" фелсирдыг хойлула дүштүр эвээш дизе-ле беш чылдын дүргүзүңда кадалгалатыннар турзажок, ук комитетте 1992 чылдан 1996 чылдын январь 1-ге чедир буру документтерин узуткаан болуп турар.

Ашка-тогериктиң чедилеши-биле хоорай чаргырамын күш чепстей, чадажык кааны айтырыгылар хой дээрин оон даргызын солуң, сеткүлдерге бижип турары чүдүрүңден билдир бис. А бир эвес бо оорлаттынган, сачмыгдалынган ашка-түңү хоорайныг база хоорайларнын амы-даларынын экижидишкынинче, найысылалдын бодуруткучуларнын ажалдакчыларын, школаларнын башкыларынын ашка-шалыңнын төлеверинче уландырган турган болза, буянныг үлө-херектериниң даңзызы уладдыг чытпас ийикпе.

РФ-ниң материалдарында редакция ажылдап кылган.

Тыва Республиканың Чазанда АЙТЫРЫГЛАРНЫҢ ЧАМДЫЫЗЫН ЧУГААЛАШКАН

Февраль 9-та Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа чугаалажыр турган айтырыгларнын чамдызын, чижээ-дээр, ТР-ниң Чазаның ажылдын 1999 чылдың бирги кварталының планын бадылаары база Тыва Республиканың күөскөгү эрге-чаргыра органнынын ажылдакчыларнын санын кызырарының дугайында айтырыгларны соңгарлаткан.

"Тыва алгы" бодурулгени ажылгала кириеринге эргежок чутула деткимчени көргүзүрүн дугайында айтырыгнын сайгыры көргөш, чүдүлгөп хүлээп көргөш. Ук бодурулгө черинге Люберектинин хевис фабриказының директору келеш, 1 чылдын ажылгайжы керээзин чарган. Ынчангаш продукцияны дүрген үндүрүп эгелээринге, деткимче-эргежок чутула бооп турар.

Кызыл хоорайда албан

организацияларнын ниити чуртталга бажынарнын дугайында айтырыгнын база чугаалашкан. Сан-хөө байдалынын нарыбалаандан дыка хой бодурулгө, албан организациялар ниити чуртталга бажынарнын септелгенин каш чыл улаштыр чуртталгандан чуртталгалар берге байдалга таваржып турар. Ынчангаш чыгыг, чырык-биле оларны хандыраарыга Чазак дузаларын азаан. Барыин-Хемчик кожуун

чаргырамын база республиканың "Тувкомунэнерго" үлөстүрү бодурулгенин кывар-чаар материалдар-биле дузалар дугайында дилээ хүлээп алган.

Эн сөөлүнде "1998 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлгенин дугайында ТР-ниң Чазаның Отчедунун бирги номчулганын кылган. Ону дараазында номердан номчуур силер.

Бистиң көрр.

Президент-биле интервью АМЫДЫРАПЫҢ АЖЫПДААРЫҢДАН ХАМААРЖЫР

Эрткен пятница хүнүнде Президент Ш. Д. Ооржак Москвага сөөлгү командировказынын түннелери-биле журналистерни таныштырган.

Аңаа кол-ла ажыл - Россия бюджетинге Тываның ашкандырышкынын оода чүдүрүңденге камгалап алыры турганы билдингир. Бо чылгы бюджет, бюджет фондузунуң даргазы А. Д. Жуковтуң чугалааны ышкыш, багайларнын эн багайы болуп турар дээринге каттыжар мен деп, Шериг-оол Дижикович демделгезин.

Бюджеттин хемчээли - 23 миллиард америк доллар, өрелерин бо чылдан эде көрөс болза, оон 17,8 миллиардын даштык чээли берикчилеринге эгилер ужурул. АКШ-биле денештир көөрге, Б. Клинтон конгресске бадылаарында 1 триллион 145 миллиард доллар хемчээлиг бюджетти кириген болуп турар.

Президент Ш. Д. Ооржак-биле калы бюджет камгалагында ажылдап турган Тываның төлөөрлери А. А. Мельников, М. К. Нурсат, Т. В. Григорьева, В. М. Оюн, Г. А. Салчак, Г. Ч. Ширшин үш таланын комиссияныга бистин республикага трансфертер, жоудангай регионнар фонд, хөгжүлгө бюджет дээш хой-ле ажылды кылган.

Баштай көрдүңүп турганда, Сонгу чүк болгаш аңаа денештирген девискээрлерге хенжик ашып каан. Оон ужуң Тываның социал-экономиктиг хөгжүлгезинге хамаарышкан РФ Чазаның, 1996 чылдын июньда хүлээп алганы 714 дууга докталды күш чок калган. Ынчангаш байдалды этпес аргажок: бүгү-ле күжүңишкынеринин, шындыгына кынынарнын түннелинде, Тывага 746 миллион рубльди бюджетке көргөн. Оон 507-ин - трансфертер, 60 миллион - федералдыг программалары дамчыштыр кирер, Каа-Хемни кезилдир көвүргү туудуңга федералдыг орук фондузундан 101,5 млн. рубльдин бээр, 47 миллион - капитал салышкынар болгаш инвентустиялар. Улуг дотациялыг регионнарда деткимче фондузунда Тываның алыр ужурул түңү билдинмей турар. Мында 1 миллиард 611 млн. рубльче 42 регион "турал" турар. Үш таланың комиссиязы, сенаторларнын база депутаттарын хой кезин Дагестан болгаш Тываны деткип, оларнын айтырым

тускай шиптирлеп көргөн.

— Бо чылдын бистин республикага хемчээли акша херектиг?

Президенттин харызы: — Бо чылдан ашка дээрге бүгү чарыгдаларнын 44 хире хуузу-дур. Чамдык регионнар херек ужурул турганы билдингир. Бо чылгы бюджет, бюджет фондузунуң даргазы А. Д. Жуковтуң чугалааны ышкыш, багайларнын эн багайы болуп турар дээринге каттыжар мен деп, Шериг-оол Дижикович демделгезин.

Бюджетке хамаарышкан айтырыглар соонда, Шериг-оол Дижиковичтен чамдык сонургаан айтырыгларын журналистер салган. Тывага Жирновскийнин көрүң деп турарында хамаарыштыр айтырыгга ол мынча дээн:

— Биске Күрдума депутаттары чылдын көзүп турар болгай. Бо уаада Жирновскийниң маңаа кээр дээниңде ындыг-ла онзагай чүве көрбөй тур мен. Ол Россияга база Тывага чүмү кылганын илсрээр дээн чадавас.

— Президент болгаш Кызыл хоорай мэрияны аразында чөрдүлээ бар бе, чок бе, чөрдүлээ бар деп?

А. Ю. Кашин кезээде чугаалап турар болгай...

— Александр Юрьевич шын эвес чугаалап турар-дыр. Киржир эрге менде бар турбуже, мен оон ажылыңе киришпейн турар болгай мен. Аныяк чаргырыңы ажылгыңа бодун көргүсүң. Александр Кашинин чөрдүлээ дугайында меделелерин сонгучуларын үзел-бодалы эвес, а оон партиязынын эрге-ажыныга дуушкен чүүл-дур. Ырдылар барбайн, чижек кылдыр чугаалаарга, РЛДП-нин съездинге удуруткучуларын чаза шүгүмчүлээр дугайында дорт айтышкынар бердинген, үндесин барчогу-даа хамаанчюла удуруланар, ол-ла. Бо дээрге политиктиг меделесинде, неперерге арга-хемчилер-ди. Эрге-чагырга дээш демисел бот-сорулга апарары күзениг эвес. Сорулга болза сонгучуларын эрге-ажың камгалаары. А бо чүүл күөстүмсей турар болза-ла, улусту алаакты-

рар өске кандыг-бир янзы-бүрү чүвөлөр херек болгай.

— "Хем-Белдир" деп хоорай солуңуңа ТР-ниң Чазаның курлавыр фондузун камгалап шүгүмчүлээр. Ону тайылбырлап берип көрүөргөң.

— Курлавырлар фондузун ашка-хөргүңилерин Чазактын чүгте калбак хуралдарына сайгарып көөр, оон чангыс көөскө-даа үндүрүп алырга, хой-ле даргалар-биле дугуржур, хой кабинеттер кезин чүве болгай. Ол харын-даа холун эрттирди деп бодал турган кижини мен...

— Чамдын массалыг информация чепселеринин дымдалды турары-биле алмыра, чуртта аңгылажылганы көнөөргө болгаш шимчээшкынери калбарып турар. Харалаан, экономиктиг чогуңча чок байдал каттыжарыңче мөөнөвейи турар болгай. Аңгы-аңгы талаларже чара чүгүрү бээринге болгаш бот-тускай чурттап бээрине уланган чүткүл чүгө чедирин болурул?

— Ангылажырыңа онза чылдаганнар чок деп бодалар мен. А чүү баргай? Экономиктиг болгаш бюджет харылааларының чогуңчутунамындан бай регионнар байыл-ла турар, ядыларны - ядалар турар. Топ биле регионнар аразында таарыштырыла чок, оон ужурундан оларнын сонургалдары үс-күлөжин турар. Кандыг турар ужурулул? Армияны, камга-

далды, бедик технологияларны деткириңге болгаш даштык экономиктиг ажыл-чорудулгага көрдүңгөн топчүттүңгөн ашка-хөргүңилер турар, а артканы - субъективтерге турар ужурул. Ам Е. М. Примаковтуң Чазак ол талазы-биле амжалдап эгелээ. Германия, Америка ышкыш федеративтиг чуртталга ол бүгү дыка эптиг тургустуңа, мында чангыс көөскөке чедир шүптүзүн санап каан болгаш тускай схема ажылдап кылдыңган.

— Оппозицияны турарыга хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл?

— Демократтыг күрүңнени тургузар дээш Россияда болуп турар чарталгаларнын киржикчи болганын оорөөрс аргам чок. Демократия бар болза, оппозиция, оон информация чепселери, ажык-чар, сөстүч хосту шүптү бар турар ужурул.

Надежда ЭРГЕН.

Тудуг шөлүңде

ШЫВЫТЫЛЫҢ РЫНОК. ОЛ КАЙДА?

Республика топографияны турар ужурул октагынныг топография тудуу. Адаккы кыт. Боң чүдүргөн машина чанында үш эрге ужуражы эгеледик.

— Ажыл чымшы-бачым чай чок - дээш, Монгуш фамилиялыг оол хүүреке урдунган довурак-биле холуй тудууну машина кузөөвүнче улай-улай далаш октап кан тур.

Оон кады ажылдап турар эжи тырың мага-боттуг ажылчың ажыл-херекчиң байдал-биле үлө-херектин бөдүңгүрүн, чедер-чептес чүүлдерин дораан тайылбырлады. Оларнын хажызында турар орус омак хевиринг тудуг-жудан: "Чолаачызы ирги силер бе?" - деп айтырдым.

Суг тывалы берди: "Бригадир мен" - деп бо-ла. — Адым Геннадий - дээш, оон мың фамилиязын адавас бригадир база турар чорду. Оларнын ат-сыын сурап тургаш чорудал аан.

Кол айтырыг, солун чүүл - шывыгыг рынокту найысылал Кызылдың топ базарынын чанында тудуп, ону ажылгала кириер дээш иженин турар бир тудугжу бригаданың кезигүнерини ол болганын херечизи болдум. "Чуртта сан-хөө буураашкынын үезинде ашы-чөм-

ринге чедип келеш, колзонки кожуң, сумуларыңа баргаш, чурткачы чондан эт аймаан эң чин өртек-биле садып ап, аал-оранынга аар өртекке сайгырып, хууңда байып, бажы "ээтгенин" барган. Ынчангаш шак мындыг ажык-кончаа сүрүчүлдеринге орунку дуглаар талазы-биле ТР-ниң Дээди Хуралына ук айтырыгны делгеренгей сайгырып, тускай докталды хүлээп ап, хой талалыг сүмелерин амжалдап кылган.

Саян артыңче эт саарылганыга улур ам найысылал Кызылда туттунуп, удавас ажылгала кирер шывыгыг рынок ажыктыг талаларын бээр билдингир. Маңаа эт дужаакчыларынга хамаарыштыр чогуур өртектер тургустунар ужурул.

Кызыл хоорайга эттү продюциязын садып сайгаршывыгыг рынок тудуңда ажыл-херек аажок дүрген темпиги, шалыкын байдалда чоруп турар. Маңаа хамаарыштыр "Школьник" деп тудугжу кооперативтиң начальниги В. Н. Чармадовтуң тайылбыры мындыг болду: — Бо бажыны таптаашкын үези джиринге элекшылдың эки шагда республика топографиязы кылдыр тудуп эгелээ. Тудугун ханаларын

салып дооскан турда, күчүлүг Эвилел буступ сандарнаа, рынок харылаалары тергилдиди алган. Ындыг хевирлиг чылдаганын-биле топографиянын солун парлаарынга ажылгала дериг-херекселдей барганындан ук тудуг ара турупкан.

Ашы-чөм болгаш өске-лаа бирги херекселдин барааннарын өртектери озуп, ылангыч эттү аймаа ажык-чачыг оруктар-биле Саян ашакш туруп бээрге, аңаа удур борта боттуг өртектерин негелесин амжалдап кылгаш, чонун хандырылганын экижидери-биле бо топография тудуун шывыгыг рынок кылдыр эде дериг шиптир хүлээп алдыңган.

Эрткен чылдын төңчүзүңде "Школьник" кооператив тендер конкурзуңга элзэн каш тудугжу бригадалар ортузунга тишлеп үңгөш, хүлээңген ажылын бо чылдын февраль 25-те доозарын азааш, амгы хүнерде күжүңишкынинг амжалдап турар. "Школьникте" аңгыда, 3 тудугжу бригада шывыгыг рынокту ажылгала кириеринге хаара туттунган.

Чаан-оол АРБАК.

Шагаада

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

Эр, херээжен улустуң 5, 10, 15 км черге хаак маргылдаазы Кызыл - Эрзин аразының 9-ку километринге 11 шакта эгелээр, февраль 17-де уламчылаар.

Тыва хуөскө хууда база команда айы-биле бирги чер дээш моол мөгелеринг киржилгези-биле маргылдаа "Херес" спорт залыга 10 шакта эгелээш, февраль 17-де үргүлчүлээр.

Шагаа делгелгези Алдан-Маадыр аттыг музейге 10 шакта.

"Шагаа - тыва чаңчыл" деп номнар делгелгези Пушкин аттыг библиотекка 10 шакта ажыттынар.

"Шагаа - шаг-теөгүңүң байырлары" деп 1-4 класстарныг өөреникчилеринге оюн-беседэ Чуковский аттыг библиотекка 10 шакта болуур.

Теннис, бильярд, шыдыраа Национал паррка 10 шактан 17 шакта чедир.

Болушкуннар, фактылар, медээлер

ТҮННЭЛДЕРИ ЭКИ

Республиканың аш-чем үлөтүр буюуларын иштетүү (мындагы 11 буюулар бар) макарон кылыгы фабрикасы 1998 чылда эң дээрэ түннелдерлиг болган.

ТР-нин Чазанын июнь 16-да үндүргөн № 372 докталаанда айыттылган даалгалары бо буюуларга күүсөдип шыдаан. Макарон фабрикасы бараан буюуларын 1997 чылдынга көөргө, хойну кылып буюуларын макарон кылыгыларын 20 тонна хойну, флек кылыгыларын 30 тонна хойну. Нитизи-биле

ол 1,1 млн. рубльдин продукшиязы болган. Бо буюуларга чери макарон кылыгыларын ошкү, хой дүгүнге, тараа, далган аймаанга орнап ажалдап турар. Хергелечилериниң экелген далганында база макарон кылыгыларын хойу-биле буюуларын үндүрүп турар. Светлана БАЛЧЫР.

ЧҮГЭЭР ДЕП ҮНЭЛЭЭН

Эрткен неделяда Бай-Тайга кожуун чагыргазы 1998 чылда кылып чоруткан ажалының түннелдерин кожуунун чурттагы чогууга илтизээн.

Суур бурзунга илеткенди чоң кичээлге илтизээн, айтырылганы хойу-биле салып, эвээш эвес санал-оналдарын, чагыр-сүмелерин берген. Чижээ, Шуй суурдан Ко-чаа Шыдыраа, Сарыг-Дон-гак Карандаш, кожуун товү Тээли суурдан пенсионерлер Адиг-оол Семис-оол, Адиг-оол Сүрүн, Киров Чамбий-оол, ыраккы Кара-Холден

малчын Иргит Мандыл-оол болгаш оскелер-даа кожуун чагыргазының чамдык четпес ажалдарына хамаарыштыр шүгүмчүлдерин кылып, боттарының санал-оналын, арга-сүмезин бергенер. Нитизи-биле кожуунун чоңу чагырга чериниң ажалың чүгээр деп үнелээ. Сарыг-оол САЛЧАК.

ЧАГЫГ ЕЗУГААР

Хову-Аксының Хоочуннар бажычында шерий ийи кижиге бар. Олар эсерлерин, шаанактарын, дугаларын кылып турар. Хергелечилер олар-биле керээ-дугуржулганы чарып ап, харылашып болур.

Мээң бодал турарым-биле алырга, бир өг-бүлөгө ажалдык ийи айт албан херек. Аар чүк соортурускаа-лыг малдык болза, оон күжү-биле тараа-даа тараай, олар чүүл-даа соорткер. Айт-хотудуг болуру черле

дыка ажалыгы. Малдын ден-герекселдерин Хоочуннар бажычынын шерверли чагыг езугаар буюулар кылырынга белен. Чеди-Хол кожуунун товү-биле харылаш-дан тууду алынар. Серен-оол ОЮН.

УТПАЙН ТУРАР

Электри, одаар чүүл-биле хандырылга, машина-техникага кыпар чүдүрүп тып алыры дыка-ла берге-дир. Электри хөдөлгөсү өрө-шире 780 муң рубль болду. Ол ачка-херекти-биле совхозтуң малчынарының, ажалчынарының күш-ажылының төлөвүн дуглап болур турган. Көдээ ажал-агыяның продукциязы, ылаңгыя коң эст-биле уду-дедир санажып келдишис.

Кыштын соогунада бистин нарбан байдалымысты Тываның Чазаа өренини көргөш, тускай Чарлыктың урдуш аалды. Республиканың коммунал, энергия черин удурутуп турар дарга В. П. Мельниченконой боду баштаан тускай ажалдакчыларын, ажалчынарының болуу Кызыл-Хая суурга ажалдады. Электри кезектерин салып, электрилгн станциянысты ходелдирип берди. Оон ынай бир эки чүүл болза, Чазак электри хөдөлгөсүнүн үндүр чарыдалдык 10 хууун боду дуглап болган. "Мөгөн-Бүрен" совхозка дузаламчы кылдыр чопшээрэн хой хөмчээдиг бензин-ни, солярканы соортуп ап тур бис. Одаар чүүл чедирилгези, бюджетте албан черлериниң, организацияларының хандырылгазы эки эвес. Кызыгаар кезилдир мал ооруу база күштелип турар. Республиканың иштиги херектер, айыыл чок чер албанының удурутулгазы биске кээп, боттук дуза кадыл, кем-херек үлгүлери чоруктарга удур хөмчелерини хире-шаа биле ап турар. Кызыгаар шерийниң Тывада удурутулгазы тускай хөмчелерини боза ап эгеледи. Башкү-Саар ООРЖАК, "Мөгөн-Бүрен" совхозтуң директору.

Хоорай судунга ДОРАМЧЫЛАШКЫН БЕ?

Н. Антүфеваның "Кызылдың мэриниң ажалдаар өрээлинде шалдак херээжен" деп чүүлүн номчаап, ону кызылчаларга хамаарыштыр А. Ю. Кашинниң "баштаатанымшкыны" азы бак көргөн херээ деп бодаан мен.

Шак ындагы элдептин болгаш бардам чүүлдерин үнүр кээп турары дээрге, хоорай чагыргазының амгы аппаратынын, чүңүң-даа мурнунда А. Ю. Кашинниң бодуунун сагыш-сеткил сайыраашкынының буураанын херечилик турар. Хоорай чагыргазында шыңгы кижилер бар, а олар Кашинни чүге элдеп-сурган, кижизидип албас чүвө? Мен бодаарымга, чангыс-даа күрүнге, күрүне албан черинге ындагы чуркту аспаан, ылаңгыя күрүне эрге-чагыргазының, нитилел амьдыралының ыдыктыг демдектерин (симводаларын) тургузар черге ындагы чурк аспап турган. А. Кашин порнографияга хамаарыш, шалдан кадайың чүрүүн ыят чокка коргузуп, ону фантазия-эротика планын езугаар ажалдап турар чуркчу Валлелдонуң чүрүүнүн хоолгазы-дыр деп тайылбырлап турар. Ук солунда Кашинниң ынакшанын шалдан кадайың фото-чүрүүн болгаш А. Ю. Кашинниң чажды, төк кээп дүшкенден бээр 35 харлыг америк чуркчу Борис Валлелдонуң чүрүүнү чүрүүн парлан. Хоолга дугайында чугаа турбас журулук. Валлелдого бодуун чүрүүндө топтап-ханмас херээженни тускай сава иштинде, артыг талазы бүдүртүп кылдыр коргүскен, ук саваны кижиге арынныг, аксы-джи шаараа берген кылдыр коргүскен. А. Кашинниң Кызылдың автоорук техникумунда онуну В. Ю. Мурин шалдан херээженни порнография херчилг чүраан. Мооң мурнуна анаа тыва чериниң кай-гамчык чараш пейзажын коргүскен чуркчу турган. Кашинниң кабинетинде хуралга келген кижилер ажал-херек бодавас, шалдан кадай кайгаарыңга өйлөкөп турар хире. Н. Антүфеваның "Центр Азин" солунда материалын хоорай судунга киригеш, мээң бо кыска чүдүмүнү кеземче херээжене кожул, А. Ю. Кашинниң бөлүк херээжен кижилерин дорамчылап, оларын алдарын, толөптүг чоруну басканы дээш херек оттурарын негедим. Мерген МЫНЫН-ООЛ.

1998 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-ДЕКАБРЬДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

Республиканың социал-экономиктиг байдалының кол көргүзүлгөсүн маңаа көргүзөргө мындагы: (бирги көзөнгө: 1998 чылдың январь-декабрьда херек кырында; ийитизинде: 1997 чылдың ол үезинге хуу-биле; үшкүтүндө: 1997 чылдың ол үези 1996 чылдың январь-декабрьга хуу-биле.)

Table with 3 columns: Product/Category, 1998 Value, 1997 Value, 1996 Value. Rows include regional products, electricity, investment, transport, and other economic indicators.

Хураганнары болгаш анайлары - 67 башты камгалап алган (1997 чылда - 66 баш). Көдээ ажал-агый буюуларынды малдын баш санын камгалап алыры экижи турар. Мыйыстыг бода малдын, хавааннарын, хой, ошкүлдерин 1997 чылда олуп-хораны 85,6 хуу, 33,1 хуу, 82,7 хуу турган болза, 1998 чылда ол-ла дараалашка-биле 61,4 хуу, 41,5 хуу, 67,4 хуу болган. Мурнундагы чылдарга деңизерге, республиканың көдээ ажал-агый буюуларынды мал чеминин талазы-биле эвээш курлавырларлыг кирген. Ону көргүзөргө мындагы: январь 1-де мал чемин 1997, 1998, 1999 чылдарда ол-ла дараалашка-биле 16,5 муң тоннаны, 14,9 муң тоннаны, 9,1 муң тоннаны белеткеп алган. Чижелгэн бир башка онааштыр чед единицаларын центнерге көргүзөргө, ол-ла дараалашка-биле 1,7 центнер, 2,0 центнер, 1,5 центнер чед единицалары белеткеттинген.

ӨРТЕКТЕР

1998 чылда чонга барааннарга болгаш ачы-дузаның хевирлеринге өртектөр көргүзүү 154,5 муң болган. Аш-чем барааннары 69,3 хууга өртөө өскөн, аш-чемини эвес барааннарга - 43,9 хуу, а ортектиг ачы-дуза - 7,0 хууга өскөн. Үлөтүргө өртектөр көргүзүү 103,6 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

1998 чылдың январь-ноябрьда улуг болгаш ортумак буюуларындың саң-хөө түннелдери 165,5 муң. рубльге каражалыг болган болгаш мындагы хевирлиг болган: 73 буюуларга 6,1 муң. рубльге орулгалыг ажалдаан, 191 буюуларга 171,6 муң. рубльге карылгалыг ажалдаан.

1998 чылдың декабрының эгезинде республиканың улуг болгаш ортумак буюуларындың өрөсүнүн түнү 1539,2 муң. рубль четкен, олардан хуусаазын эрттиргени - 1269,7 муң. рубль азы нити өрөсүнүн түнүнден 82,5 хуу.

Хуусаазын эрттирген кредитор өрөсү 1070,5 муң. рубль. Бир эвес хуусаазын эрттирген кредитор өрөсүнүн структурасында бюджетке төлөлгөсү 10,7 хуу, бюджеттен дашкаар фондуларга төлөлгөсү 18,1 хуу болза, кирип берип турарларга өрө - 47,4 хуу болуп турар. Хуусаазын узаткан кол өрөсүнүн үлөтүр буюуларынды (34,5 хуу), чуртталга-коммунал буюуларынды (39,4 хуу) болдурган.

1998 чылдың декабрь 1-де улуг болгаш ортумак буюуларындың дебитор өрөсү 742,6 муң. рубль болган, оларны 648,7 миллионуу - хуусаазын эрттирген өрөсү. Хуусаазын эртер төлөвөн өрөсүнүн колдунда-ла чартым (288,4 муң. рубль) садып алыкчыларын чуртталга-коммунал ажал-агыяныга өрөсү болуп турар (137,0 муң. рубль).

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛ ДЕННЕЛИ

Чурттагы чонун күжү бурзунга онааштыр ортумаа-биле ачка орулгалары 1998 чылдың январь-декабрьда 491 рубль болган, а 1997 чылда - 570 турган.

Чурттагы чонун амыг ачка орулгалары 24,2 хуу баткан. А 1997 чылда 10 хуу өскөн турган.

Социал характерин төлөлгөсү-биле кады улуг болгаш ортумак буюуларындың ажалдакчыларына санап берген айда ортумак шалың 1998 чылдың ноябрьда 841 рубль болган. Ноябрь айда шалыңның садып алыр шинээ ажалдап шыдаар чурттагы чонун 1,03 амыдирал деңгелин хандырган. А 1997 чылдың ноябрьда 1,21 турган. Ажалдакчыларга төлөөр ужурул үлөтүрүнү, көдээ ажал-агыяны, транспорттуң, тудугун, кадык камгаланының, өөрдилгениң, культураның, эртеминин болгаш чуртталга-коммунал ажал-агыяны буюуларынды болгаш организацияларында хуусаазын эрттирген өрөсүнүн түнү 1999 чылдың январь 1-де 213,8 муң. рубль болуп турар, оон иштинде бюджет ачкаландырышкынының чогуудан - 101,5 муң. рубль.

Чонун ажалга хаара туттунганы аралап шинчилээнин түннелинде, 1998 чылдың тончунда республикада нити ажал чоктарынын саны 26,8 муң кижиге болуп турар.

Чонун ажалга хаара тударының албанында декабрының тончунда уецта ажал чок 5,1 муң кижиге болуп турар, оларны 3,8 муңу - ажал чок деп даңзылаттылган. Ажал чок 3,3 муң кижиге пособе берип турар.

1998 чылдың январь-ноябрьда чонун чайгаар өзүлдеси 1000 кижиге онааштыр алырга, 5,1 кижиге болган, азы 1997 чылдың ол үезинге деңизерге, 2,8 катан хой. Чүгле Бин-Хем кожуунда өлүр чорук төртүтүнеринден хой болган.

1000 кижиге онааштыр өг-бүлө тударынын коэффициентизи 3,8 болган (1997 чылдың январь-ноябрьда 4,4 турган). Өг-бүлө тутканнарың 1000-га онааштыр алырга, 290-ы чарлып турар (1997 чылда 295 турган).

1998 чылда аңгы-аңгы халавырлыг азырлардан туберкулезтан, скарлатинадан, салгын оспазыннан, вирустуг гепатиттен, сифилистен, педикулезтан аарып турарларның саны өскөн.

Республиканың ИХЯ-нын берген мээлдеринден алырга, 6722 кем-херек үлгөдиглери даңзылаттылган. Ол - 10 муң кижиге онааштыр алырга, 217 кем-херек үлгөдиглери болуп-тур (1997 чылда - 224 турган).

Түннели өлүм-биле дооступ турар озал-ондактарын саны дыка көвүдөөн (1,7 катан), мал оорлашкыны 33,8 хууга, назы четпээнериниң үлгөткен кеминг херектери 5,6 хууга, хулиганнар чорук 4,4 хууга, үлгө-дээр-бездээшкни 6,6 хууга өскөн. Истеп тыпкан кем-херек үлгөдигишкенириниң 65 хууун ажалдавын турар кижилер үлгөткен болуп турар.

Кем-херектерин ажалдап-тывары нитизи-биле 69,4 хуу болуп турар (1997 чылда - 70 хуу болган).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СТАТИСТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРКОМИТЕДИ.

ЧҮҮ ДЭЭШ?

Эмчи эвес-даа болзумза, кадык камгалалыңга хамаарышкан солун, сеткүүлү, номнарны хойну номчулду. Арагадан албааран угаансарылың орталандырып, оон "хосталып" алган кижилерин ховар боору хараа-данчыг-дыр. Чамдык кижилерин арага судунгуп, анаа чангыга бээр амыр-дыр. Ону амыр-ралдан хойну көрүп келдим. Арага-дарыны хойну ишкен тудум, кижиниң кадыкшылы баксарып, яны-бүрү аарылар тыптырын база эскердим. Ол-даа чоп.

"ЭЛЭЭРНИҢ БОДАЛЫНДА..."

"Элээрнин бодалында, эзириктин дьлында" деп улгө-гер сөстү өттүр сөглээ. Арага ижи алгаш чалчыттынар улус таан чүдөк, культура чок боор-дур. Элээр болап чоран бодалын мунгаш хөдээниң иштинге "үүлгөп, шыгжап" чоруп-чоруп, арага ижи алганда, салып үндүрүп дивес силер бе. Шаанда харын чалчык кижилер ийи-чангыс боор чүвө чоран. Шагда чүвө ийин он, бир катан-ла ачамын дунмазы аалыкыска эзирик чедип келгеш, ачамга кээп чалчыттына бээр орта, ол дунмазын тутка, өг чанында чалчык каан чыткан ыштыг килдес кырынга ужур капташ, алгырттызын-на кидиксе ораакан... Оон олчаан ол акым чалчыттынарын каптап. Амгы бо шагда херээжен чоңуушта Владимир ЧУЧУН.

Чагыдылга ХИРЕ-ШАА-БИЛЕ

Солун чагыдыкчылар-биле ажал чорудары чугула айтырылганың бирээзи деп санатынмын-даа турза, ол ам кошкан. Совхозтар удуртуучулары бэзин солуннар чагыдылганын күш четпестей берген. Бир-ле дугаарында, чагыдылгага удуртук кижиге буруу киржир ужурулук. Шынап-ла, солун номчувас, хун бурун амыдыралын сонуу-гавас удуртукчуна кандыг удуртукчу дээрли?

Харылаа ажалдакчылар-биле ажалдап, үш айлап, чартык чылдап солуннар чагыдылганын организастап турза-даа, ачка-тогериктин үе-шаанда үнмөстөөн уружун-да, чагыдылга талазы-биле ажал ындагы-ла коңчуг "ылгын" эвес чоруп турарының бир чыгуулары.

Ынчангаш кожуун, суму чагырыкчылар солун сеткүүл чагыдылганынга боттук дузаны кадар дээр-зинге чоң идеялар турар. Чажыраш канчаар, Бай-Тайга кожуунда солун чагыдыкчыларынын хой кезин пенсионерлер болгаш инвалиттер турган. Оларны-биле ле доктаамал харылаа ам үзүлгө деп чугулап болур. Чүге дээрге бидилгениң пенсия үезинде үнмөстөөн. Бай-дал ынчаар нарылдай берсе-даа, чагыкчылар бо чылдың бирги чартымында солун, сеткүүлдерин хире-шаа-биле чагыдып ап турар.

Олак КАРА-САЛ. Каң-оол ИРГИТ.

"Шынын" почтазындан

ЧАГАА СЕТКИЛИМ ХӨЛЗЕП КЕЛГИЛЭЭР-ДИР

Экии! Силерге улуг байыр-биле Красноярск крайның Кодинск хоорайдан Владимир Бавуевич Чучун бижип олур. Шагда бичимде акыларым-биле бакташкаш, өг чанында авам, ачамга бир-ле орус кижиниң тудул бергени Аянгаты хеминг Ак-Мажалык чогулуда турар бажыңыңа ылган маңнап келиримге, авам "бо-даа мээң салдыгга сымцаан сарыг кундузуну дээр" дээш, караам чажын тонунун эдээ-биле чодуп бергенин, амгы үеде бодумун салымым-биле домейлеп чорур мен. Кажан оожургап келгеш авамдан, "салдыгга сымкас сарыг кундус" дээрге чүл ол деп айтырарымга, "шаанда хем-сулгарга чорур сарыг кундус дээр ан бар. Оон кезин кылат салдыгылар коңчуг улуг өртект-биле салдып алыр турган. Ол кундустун кезин эскепкен аңчылар, салдыгга турган бүтү-ле барааның турган бүтү-ле барааның баар турган. Ынчангаш ук кешти салдыгга сымкас дээр чоран" - деп, тайылбырлаан чүвө. Авамның ол сөглээни сөстөрүн чүгө сактып келдим, дие, мээң сеткилимге мындагы бодалдар үргүлү-ле кирип келир турду. Шынап-ла, кундус кежи ышкыш, бодумунун төрөөн хеминге сым-майы, амгы үеде оске чуртта,

Күш-культура, спорт — кадыкшып, дыштаныпга...

Сергей ООРЖАК:

"ШУПТУ ЧУВЕ БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР"

— Сергей Ооржак, 1998 чылда планнатынган спортчу массалыг хемчеглер шупту эркен бо, акашландырышкыны кайы хире болганыл? Ооң мурнунда чылдар-биле деңгээрге, спортчу чедишкенин камданган калдык кыдынганы?

— Эртен чылда Күш-культура, спорт база туризм талазы-биле күрүне комитети тодаргай ажылдарын кылып чоруткан. Бюджет хөрөнгизинден көрдүнгөн акашландырышкынын чүгө 39,9 хуузу (1403 мун рубль) алган-даа болзувуса (1997 чылда 80,6 хуу акашландырган турган), планнатынган спортчу массалыг хемчеглер календарь сууга эртердивис. Чыл тургузунда Тыва Республиканың 68 чемпионаттары болгаш ооңда улуг-улуг маргылдаалар эркен болгаш, аңаа 5 мун ажыг кижини киришкен. Хол бомбунгө Тыва Республиканың Президентинин Кубогунун 4-кү ойнаашкынын, спорттун национал хевирлеринин фестивалын, Президентинин шаанналар дээш школачылар аразына спортчу калдыкшып маргылдааларын И. Ярыгинин чырык адынга турсааткан хостуг хүрешке 1 Бүгү-россия турнирин база Республика хүнү — "Наадын-98"-тин программасына кирген спортчу маргылдааларын чон улуг

Чуртта саң-хөө кризиси улам ханылап, акаш-төгөрик айтыры берге турза-даа, тыва спортчулар Делегей, Европа, Россия чемпионаттарына, аңгы-аңгы турнирлерге киришкеш, чылдан чылче доктасамал эки түңгөлдери чедип ап турарлар. Бистин корреспондентивис ТР-ниң Күш-культура, спорт база туризм талазы-биле күрүне комитетинин даргазы Сергей Ооржакка ужурашкаш, бо берге үедө Тываның спортчуларының канчап мындыг чедишкенин чедип ап турарының чажыттарын сонургап, 1998 чылдың спортчу түңгөлдериңе хамаарыштыр каш айтырларын салган.

сонургал-биле көргөн. Оон мурнунда чылдар-биле деңгээрге, спортчу чедишкенин камданган база-ла багай эвес. Бистин спортчуларывыс 1998 чылда Делегей, Европа чемпионаттарына киришкеш, 14 медальдарына чаалап алганнар: алдын — 5, мөңгүн — 3, хүлер — 6. Бүгү-россия маргылдааларына киришкен спортчуларывыстан 35 кижини шаанналыг черлерин ээлээн: 15 кижини чемпионнар, 10 кижини 2-ги черин, 10 кижини 3-кү черин ээлээннер.

Туризм талазы-биле кандыг ажылдар кылдынган дээр, республикага даштыкы туристерин хүлээп алырының 5 программаларын ажылдап кылдыкыс: "Тыва-Центр Азия", "Убса-Нур", "Мөңгүн-Тайга", "Тыва-охота" база Кызылды дескиндир аыттыг маршрут-тур. Бельгиянын турфирмазы-биле кады 1999 чылда Брюссельге "Тыва-Центр Азия" деп конференцияны организаастап эртерире талазы-биле ажылды кылып чоруткан. Оон аңгыда туризм инфраструкторларын белеткээр-биле төлеверилг курстарны организаастап, бичини спортчуларын күжү-биле "Азас" турбаазанын септелгезин кылып чоруткан. Комитеттин специалистери Тыва Республика дугайында реклама материалдарын белеткээрине база киришкен.

— Кадрлар, спортчу кулавыр белеткелниче комитеттин талазындан кичээнге салдынып турар бо?

— Ийе, салдынып турар. Республиканың спортчу кулавырының белеткелин

уругларның болгаш элээдирлеринин 20 спорт школалары хандырып турар. Ында 3433 спортчулар белеткелди 196 тренер-башкыларда (65 хуузу профессионал мергежилди) эрлип турар. А перспективиг спортчулар мергежил спорттун дээди мергежил школазында база Олимпийжи кулавыр училищезинде белетип турарлар. Ажылдын таарыштырылганын чорудары-биле база спортчу кулавыр белеткелниче айтырларын дарый шийтирилээр-биле Олимпийжи белеткел төвү тургустунган. Амгы үедө уругларның болгаш элээдирлеринин спорт школалары — дээди мергежил спорт школазы — Олимпийжи кулавыр училищези — И. Ярыгин аттыг спорт институтунун филиалы деп схема суугаар спортчу кулавырының база кадрларын сорулгалыг белеткээрини системасын тургузары-биле ажылды чорудуп тур бис.

— Чүгө хостуг хүрешче, боксче, ча адрениче улуг кичээнге салып турарындан спорттун бо хевирлеринде чедишкенин бар-даа болза, спорттун кыкы хевирлерин, хей кижини ойнаар спортчу оюннар утундурган, күш-культураның болгаш спорттун массалыг чоруп чиккен, стадиондор эмирлерин деп, чандык кижилеринин шүгүмчүлөр турарына чөпшээрерилер силер бе?

— Чөпшээржил болур, ындыг-даа болза шилчигелни үс-чалада чеден-сезен чылдар-биле амгы үени деңгээр арга чок. Ол чылдарда профэви-

леллерин байдалы эки, комсомол болгаш спорт нитилелдери бар турганындан күш-культураның болгаш спорттун массалыг турганын шын. Ынчан бұдүрүгө черлеринге, улуг-улуг албан организацияларга, колхоз, совхозтарга спортинструкторлар ажылдап турганындан аңгыда, чүгө биске безин 60 ажыг спорт талазы-биле методистер турду. Ам ындыг ажылдакчыларывыс, комсомол, спорт нитилелдери чок-ла болгай. Ынчаарга Тывага спорттун өске хевирлерин сайзырадыр дээгү, тускай мергежилдиг тренерлер чок бооп турар. Мындыг байдалывыс биле тура-ла, чандык кижилер шупту чүвени амыр, белен кылдыр чугаалаар-дыр. А чедишкенин чедип ап турарывыс спорттун хевирлеринде бедик аргадуржулгалыг тренерлер ажылдап турарын билер-ле болгай бис. Делегейде спорттун 230 хевирин бар-даа болза, чүгө 80-90 хевирин сайзырангай чурттада неперээр, а Олимпий оюннарынның программасында спорттун 26 хевирин кыргында. Тывада неперевин турар спорттун хевирлерин сайзырадыр дээш кызып турар эглекчилер бар. Түңгөлдөр база көстүп келген. Чижээлээрге, Семен Монгуш-тур че, кикбоксту эгелээр, эчизинге чедирди. Спорттун бо хевиринде бисте ам Делегей, Европа чемпионнары бар болгай. Вадим Сүге-Маадыр улуг теннисчи база холга ап эгелээр кижини. А Барнын-Хемчикте оолдар кыкы минн-футболду ойнаарын шуудады бергенер. Оон аңгыда республикага эвээр эвес удуртукчулар күш-культура болгаш спорт айтырылганын кичээнгейге ап турар-даа болза, оларның бодал алган сорулгалары акаш-төгөрикти чедишпей баарындан боттанмайып турар деп билеп турар мен.

— Кайы кожууннарда күш-культура болгаш спортче улуг кичээнге салдынып турарыл?

— Спортчу кожууннарда Чоон-Хемчик, Сүт-Хол,

Өвүр, Барнын-Хемчик, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем, Чаа-Хөл кожууннары хамаарыштырар-дыр мен. А өске кожууннар күш-культура болгаш спортче кичээнгейге шупту салбайн турар дээр болза шын эвес апар, кожуун бүрүзү бодунун шаа-биле ажылдап турар.

— А Кызыл хоорайда күш-культура болгаш спорт комитетинин даргазы чок, ажылдавайн турар деп турарыл?

— Кызыл хоорайда спорт айтырылганын ам дээрзинде хоорай чагырганынң даргазының оралакчызы В. Вусатый харылап турар. Чоок-ку үедө бо айтырыг шийтирилгезин бээр боор.

— Материал-техникти баазаларга хамаарыштыр чүгө чугаалап болур силер? Кожууннарда спорт залдарын чөптүг ажылдап турар бо?

— Амгы үедө республикада 1,5 мун олуттук 3 стадион, серилиг 6 бассейн, 165 спортзалдар, 5 боодалга тирлери, 689 спорт шолдери бар. Оларның ажылгалы аңгы-аңгы: чандык черлерде чүгээр эки, өскелеринде багай-даа бооп турар-ла. Шын чөптүг ажылдап дээр болза, база-ла акаш-төгөрик херек дээрзин билеп-ле тур боор силер.

— Спорт школалары кандыг байдалда туруп турарыл? Кайы школаларны эки ажылдыг деп санап турар силер?

— Боттарының шаа-биле ажылдап турар улус. Акашландырышкыны эвээр, ша-лын акашы үнмейн турза-даа, тренерлерин кызымак ажылынга чоргаларып турар бис. Кызыл хоорайда республиканың база Чалаанада, Хандагайтыда, Тээлиде, Самагалдайда спорт школаларын ажылы эки.

— 1999 чылда кандыг сорулгалар мурунгарда туруп турарыл, онзагай чүгө планнап турар силер?

— Келир чылын Олимпий оюннары эртер болганда, бо чыл биске кончуг харым-салгалыг чыл болур ужуруг.

Бистин республикадан Елена Достай, Чечен-оол Монгуш, Саян Санчат, Михаил Оюн оларны Россиянын Олимпийжи команданын кижигунгө кандидатардан кижигунгө чедирер дээш эң хынам-чалыг, күженишкенин ажылдаар апар бис. Оон аңгыда, бо чылын Бүгү-россия, республика чергел-чегел солун спортчу маргылдааларны эртеририн планнап тур бис. Сибириниң болгаш Ыраккы Чоон чүктүг чононарнын спорттун национал хевирлеринге фестивалы болур. И. Ярыгинин чырык адынга турсааткан хостуг хүрешке аар деңгээлге мөгелер аразына турнир элээн улуг хемчээлдиг кылдыр конференция-биле катый эртер. Республика хүнүнде эрлип турар марафон Бүгү-россия чергелиг апар болгаш аңаа өске регионнардан хей марафончулар киржир. Республика иштинге 11-12 харлыг уруглар аразына спартакиада, Президентинин шаанналы дээш школачылар аразына спортчу калдыкшып маргылдаалары болур. Инвалидтерни база утпайн турар бис, оларның аразына эртер маргылдаалар планнаттыган.

Бо бүгүден аңгыда, оон мурнунда турган спортчу нитилелдерден көдө спортчуларын "Урожай" нитилелин бо чылын каттап тургузуп, көдө ажыл-агый ажылдакчыларынын аразына спартакиаданы эртеририн планнап турар бис. Бо эгелээшкенинви Көдө ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды С.М. Достай дегирин боор дээрзинге бүзүрүп турар бис. Боду база спортчу кижини болгай. Кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр.

— Интервью бергениңер дээш четтирдик, ажыл-ижиңерге чаача чедишкениңерни күзедим.

Адыгыж СААЯ чугаалашкан.

1998 Чылдың Тулган Спортчулары

УРУГЛАРДАН

Елена ДОСТАЙ — ча аларына Россия чемпиону, Европа чемпионнадының киржикчизи, Турцияга болган Гран-При турнириниң чемпиону, Россия Кубогунун эдилекчизи.

Розалля ДОЛЗАТ — кик-боксингге Россия чемпионнадының мөңгүн медальның эдилекчизи.

Лариса ООРЖАК — хостуг хүрешке уруглар аразына Россия чемпионнадының мөңгүн медальның эдилекчизи.

Аида КОЛ — шыдыраага бичип уруглар аразына Россия чемпионнадының чартык түңгөл оюнунун мөңгүн медальның эдилекчизи.

Лера КУУЛАР — шыдыраага Тыва Республиканың 2 дактыр чемпиону.

Юлия МОНГУШ — самбога Россия чемпионнадының мөңгүн медальның эдилекчизи.

Эта ЖИРИХИНА, Елена НИКОЛАЙЧУК, Настя КРЫЛОВА, Надежда ГАЛКИНА — самбога Россия чемпионнадының хүлер медальның эдилекчилери.

ООЛДАРДАН

Чечен-оол МОНГУШ — хостуг хүрешке делегей чемпионнадынга 5-ки черин ээлээн, Делегейнин нациялар кубогунун эдилекчизи. Улан-Удэ хоорайга болган Гран-При турнириниң чемпиону.

Саян САНЧАТ — Бокса Россия чемпиону, Европа чемпионнадының хүлер медальның эдилекчизи, Европаның Кубогу дээш маргылдаага 2-ги черин ээлээн.

Мерген МОНГУШ — кик-боксингге Европа чемпиону, Россияның 2 дактыр чемпиону.

Родина ХЕРТЕК — кик-боксингге Европа база Россияның чемпиону.

Шораан ХОВАЛЫГ — черин угшин тыварына Россия чемпиону, делегей чемпионнадының хүлер медальның эдилекчизи.

Самир САТ — самбога Россия чемпиону, аныяктар аразына делегей чемпионнадының хүлер медальның эдилекчизи.

Михаил ОЮН — ча аларына аныяктар аразына Европа чемпионнадының киржикчизи, Россия чемпионнадының хүлер медальның эдилекчизи.

Аяс ДЕЛГЕР-ООЛ, Эртин ОЮН, Виктор ЕНМАА — хостуг хүрешке Россия чемпионнары.

Алибек МОНГУШ — кик-боксингге Россия чемпиону.

Алибек ДИРТИ, Алик САТ, Айдис САЛЧАК, Максим ДУНГАР-ООЛ — хостуг хүрешке Россия чемпионнадының мөңгүн, Аяс, Айлаш ДОСТАЙЛАР база Артыш КОКАН-ООЛ — хүлер медальдарының эдилекчилери.

Менги ШИВИТ-ХУУРАК — ча аларына Россия чемпионнадының хүлер медальның эдилекчизи.

Роман ОНДАР — кик-боксингге Россия чемпионнадының мөңгүн, Сергей КУУЛАР — хүлер медальдарының эдилекчилери.

Давид МИХАЙЛОВ — самбога Россия чемпионнадының мөңгүн медальның эдилекчизи.

Анатолий КАРА-САЛ — хостуг хүрешке хоочуннар аразына Россияның чемпиону, делегей чемпионнадының хүлер медальның эдилекчизи.

Евгений ИЛЮХИН — чинк атлетикага хоочуннар аразына Россияның чемпиону, Бүгү-делгей оюннарын тилекчизи, Европа чемпионнадының мөңгүн медальның эдилекчизи.

Эрес ХААЖЫК — чинк атлетикага хоочуннар аразына Россияның чемпиону, Бүгү-делгей оюннарынның база Европа чемпионнадының хүлер медальдарының эдилекчизи.

Евгений ЧЕРНОГРИВОВ — аар атлетикага хоочуннар аразына Европа чемпиону.

ЭКИ АЖЫЛДЫГ ТРЕНЕРЛЕР
Афанасий ЧУЧУНОВ — бокс, Кызыл хоорай.
Сергей ИВАНОВ — самбо, дзю-до, Кызыл хоорай.
Евгений ТУТАЧИКОВ — ча алары, Дүрген, Танды кожуун.
Борис ДОНГАК — бокс, Кызыл хоорай.
Владимир ТЮЛЮШ — хостуг хүреш, Кызыл хоорай.
Виктор ДОСТАЙ — хостуг хүреш, Хандагайты, Өвүр кожуун.
Михаил КОЛ — шыдыраа, Тоора-Хем, Төжү кожуун.
Олег САТ — хостуг хүреш, Кызыл хоорай.

Факт-барымдалар

ЦСКА ДЭЭШ ХҮРЕЖИР

Хостуг хүрешке сураглыг мөгөвис Чечен-оол Монгуш чоокку үеден бээр Москвада ЦСКА (Шериниң топ спортчу клубу) клуб дээш хүрежил эгелээр.

АЛДАРЛЫГ МАСТЕРЛЕР НЕМЕЖИР

Кик-боксингге делегей, Европа база Россия чемпионнары Мерген Монгуш, Родион Хертеке "Россиянын алдарлыг спорт мастери", а оларнын тренерлери Борис Донгак, Афанасий Чучуновка "Россиянын алдарлыг тренери" бедик аттарны тысыр кылдыр документтерин белеткээр чоруткан.

АБТ МУНКЧУЗУ СПОРТ МАСТЕРИ

Спорттун национал хевирлеринге Тыва Республиканың спорт мастеринын шынылгазын Чед-Хөл кожуундан абт мункчугу Айдыс Иргитке бир дугаар тывыскаан.

СПОРТЧУ КЛАСС КАЙДАЛ?

Ак-Довурак хоорайда № 2 ортумак школаның 8"Г" класы 1998 чылда эң эки спортчу класс болган (класс башкызы Чечек Ооржаквна Салгын-оол).

КӨРГҮЗҮГЛЕРИ ЭКИ

Спортчу школалардан Кызыл хоорайда республиканын, уругларның болгаш элээдирлерин спорт школазы 1998 чылда эки ажылдыг спорт школазы болган (директору Владимир Аркадьевич Шутон).

ҮШ ДАКПЫР МАСТЕР

1998 чылдың март айда Красноярск хоорайга болган самбо хүрешке аныяктар ортузунга делегей чемпионнадынга Өвүр кожуунун Торгалыг школазының кижизиткени тыва спортчу Самир САТ киришкеш, хүлер медальды чаалап алган.

Сергей Кууларович ыш-каш ак сеткилдиг болгаш шышы-биле күсөдөр.

Самир САТ 1993 чылда Республиканын спорткомитетинин Олимпийжи кулавырлар училищезинге өөренип киргеш, О. С. Сагын хүреш секциязынга кирген. Олег Сагбалдаиович талантылыг аныяк мөгени мастер чедир кижизидип өстүрген.

1995 чылдан бээр С. САТ Красноярскин күрүне университетинин студентизи апарган, аңаа ССРЭ-нин, Россиянын болгаш Грузиянын алдарлыг тренери, Россиянын шилдик командазынын кол тренери, педагогика эртемнеринин доктору Д. Г. Миндиашвили биле улуг тренер С. Г. Хачикянның удуртулгалы-биле бедик мергежилдин спортчу школазынга барып, хүрежинин уламчылап, билиг, мергежини чылдан чылче сайзырадып, бедидип келген.

Сибирь чергелиг улуг маргылдааларга каш удаа чемпионнап, шаанналыг черин ээлээн бо солун допчу намдарлыг мөгө хостуг хүрешке спорт мастери болу бээринин мурнунда классиктиг хүрешке спорт мастери турган. Ол грек-рим хүрешке Олимпий чемпиону А. Шумаковтун шаанналары дээш делегей чергелиг маргылдаанын ийи дакпыр чемпиону.

Самир хостуг хүрешке 1995-1998 чылдарда В. П. Котельниковтун чырык адынга турсааткан Бүгү-россия маргылдаазынын дорт дакпыр, делегейнин ийи дакпыр чемпиону В. П. Алексеев аттыг делегей чергелиг турниринин үш дакпыр, Россиянын алдарлыг тренери А. М. Астахов биле В. А. Хориковтун шаанналары дээш самбо хүрешке Бүгү-россия турниринин ийи дакпыр чемпиону болурундан аңгыда, чурттун иштинге болулаан эң кол маргылдааларга барык шуптузунга киришкеш, Россия чемпиону адын сыкпаан. Оон шааннаканы хей санныг медальдарын авазының чурттап орап бичин дыккыш бажынынын ханаларына азып шимээрге, сынышпапастап каарга, оларнын артыын апаралап каан. Дүрүг-дүрүг хүндүлел бижиктерин альбомнарда эмелеп кадагалаан.

Чемпионун чедишкени Красноярскиге ол өөренип чорбаанда-ла динчирээр. 1993 чылдың кузунунде Россиянын Азия кезээнин 1976-77

чылдарда төрүттүнгөн элээди оолдар аразына хостуг хүреш маргылдаазы Кемерово хоорайга болган. Тыва Республиканын адын 10 аныяк оол камгалап чоран. Оларнын аразындан Олимпий кулавырларынын элээди уругларның спорт школазынын өөреникчизи Самир САТ 46 килограмм деңгээлге мөгелер-биле хүрешкеш, чемпионнап.

1994 чылда хостуг хүрешке алдарлыг спорт мастери, бистин чангыс чер-чуртууусу Александр Доржу-биле ачыр-дачыр тутчуп чоран Сергей Карамчакотун шаанналары дээш Хакас Республиканын аныяк маргылдаазы болгаш Сибиринин Олимпий академиязынын түңгөл оюннарынның үшкү чадазы Абаканга эркен. Сибирь девискээринин бо улуг маргылдаазына Новосибирск, Омск, Кемерово областарнын, Красноярск крайнын база Тыва, Хакас Республикаларнын колдууца-ла шилдик командаларынын мөгелери киришкен. Маңа бистин республиканы мөгези Самир САТ тергини эки хүрешкеш, бодунун деңгээлге чемпион атты чаалап алган.

1995 чылдың төңүзү, декабрь ай. Красноярск хоорайга болуп эртен хостуг хүреш талазы-биле Россия чемпионнадынга күрүне университетинин студентизи С. САТ бирги черин ап, чемпионнап, алдын медальның эдилекчизи апарган.

ЧУРУКТА: Самир САТ Дады САЛЧАК.

ШАГААГА УТКУШТУР

Үчүе үези

АМ САКТЫП ОРАРЫМГА...

Мен чылан чылдың пар айла, олудум демир мага-ботка турар үеде чырык көрүп төртүтүнгөн мен. Эргим авам мени шагын дөрт эргилдесинин ол кайгачык эки үезинде чапай, төрөңинге бүгү назымда өөрүп чорур мен. Чүгө дээр, сарыг шажыныны-биле алтырга, чылдар сол-чулгазы, хүнсени аңгы болу-даа болза, колдуунала Шагаа пар айда (Февраль) болур турган. Пар ай дээр-ле, частын башкы айы болур. Чыл санында ол сол-чулга бүдүүндө кошкун амдыралдыг ада-өгбем-нин Шагаа деп алаар улуг байырлагын бичин шаам-дан-на көрүп келдим. Шагаа хүнү чоокшулаан тудум, чоок-кавынын аалдары ажок белеткин турарын көргөш, ол хүнүн каян кезрин четтикпей манаар турган мен. Ачам күзүн-кышкы чыккы белеткел-алганы "Шагаа үжүзи" деп алаары аш-чемин ийи-бир хонук бурунгаар баш улур белеткел, бузуп алыр кижги. Шагаа бүдүүндө чангыс колданын аалдары безин бот-боттарынын өлгөрине удур-делер чалажып, шай-лажып, белеткел алганы аш-чеминин дээжини-биле хүндүлөжип, хөөрежип турганын ам сактып кээрге, ты-ва кижилер кончуг-ла биче сеткилдиг турганнар-дыр ийин. Хүндүс-даа ойнаар, какжактар, тейден чуңгуу-лар. Көжөү алаарга, кончур

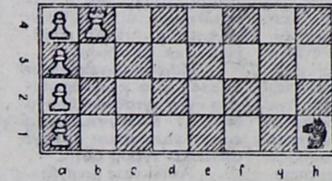
тоолдап, тывызктап тура хонаар. Чоок-кавынын аал-дарынын ээлери аш-шанактыг келгеш, улуг назылыг улус-тарга таакпы, шайын болгаш өске-даа белек-селзэн берип, хөөрежип турган. Авам, ачам келген чоонунга үжүе ээдин дүлүп, чодураа холаан чок-пос, саржак болгаш өске-ла ак аш-чемин салып, хүндү-дээр чүвө. Шагаа үезинде өлгөргө кире бээрге, аш-чеминин магалыг чаагай чыды думчукка кагар чүвө. Ол үеде саржак, чөпкөк-биле холуп, булгаан далган-тараанын чаагай чыды кайы ырактан-на чыгталып кээр. Та кандай чүвө. Ам бо үениң тараа-далганын ынчалдыр-даа кылып алтырга, чыды шоолуг эвес-тир. Артында хөөвөс. Оон бир чылдаганы: "Ол үеде арбай-тараны эки арыг, сугаттыг черлерге тарып, күзүн шаңга аш, шары-биле бастырып ал, кызыл-тас, арбайны суг дээрбеси-биле дээрбелеп ал турганын-дан ынаары эки боор чүвө" - деп, Ак-Турунун Чаламага. Ай-мырлыгы. Терезинге тараа тарып ал чоран, ам улуг уйт-зул улуг чылар ачам, оон улуг думмазы совет, партия органдарына ажалдап чо-ран Данзырн Хөлүк суг-ларын ынчагы тайылбыр-рында-дыр деп ам билип чор-мен. Ажал алганы тараа-зынын үндүрүнү күрүнге ду-жаап, чедирип-даа турдулар... Шагаа хүнүнде улуг-биче чон идик-хенден эгелзеш, өг ишти, кажаа-хораазы, аал-

колданын аргыштап, арыглап аштаар, чалама кылып, сан салыр турган. Даштын харда хөөп каан кыштаан доунурган сүт, хан баштаан эт-чемин база Шагаа хүнүнде өйлөп уштуулар турган. Аал бүрүзү ыт-куштуг болгай, ол үеде ыттарынын чызыл-чылбы эес, пак деп чүезин ам кайгаар мен. Амгы ыттар тодуг-даа болза, ону шак-даа чедир-бейн, жазып уштуп чирин чигеш, ол черин "ажартап-бужартап" кааптар болгай. Тыва Совет Эвилелинге каттышкан соонда, Шагаа байырлагы утундурган, ону эрттирбестэн. Харын-даа хоруп турган ийин. Ону эрги феодализм үезинин байыр-лагы-дыр, чер-черлерде клуб одагылары бар турда, анаа үе чарылап турган херээ чүү боор деп, парлалга чыры-дуг турган ынчангы бир улуг дарга ам бо үеде депутат, улуг дарга бооп ажалдап чор ийин. Хоруп-даа турда, бүдүү эрттирил турдуусу. Бистин хүндүгү ачавыс чырык че-рин чорурунун муруну чар-рында, Шагаа бүдүүндө, эрген хүн үнери-биле, улуг-биче аш-чөлүн, төрөл-дор-гудун чыап алгаш, даштыга чалама кылып, сан салып, ак аш-чеминин дээжинин ор-наткызынча өртүп турганын көргөн болгаш, бо Шагаа бүдүүндө аш-чөлү бис ону ынчаар эрттирерин планнап турар бис.

Маалым-оол АРТАА Кызыл коорай.

"ЧЫЛГЫЧЫ" ДЕП ОЮН

1. Оюнуң киржикчилери — Ийи кижги аразында солчуп тургаш ойнаар. — Бир кижги хей ойнакчылар-биле чаңгыс угда ойнап болур. — Хей кижилер командаларга чарлып алгаш ойнаар. 2. Ойнаарың дүрүмү Оюнуң кол ойнакчызын — "Чылгычы" дээр. Оон шы-дыраада бодазы — терге, кө-жөр көжү тергенин ышкаш. Кол ойнакчынын удурла-ныкчызы — "Дезиг мал", оон бодазы — аш, көжү база ы-дыг. Оюнуң шыдыраа хө-лүңү чартык кезинге, то-даргайлаарга, 32 санын азы 8x4 хемчээлдег хана-каракка ойнаар. 3. Оюнуң эге турмуу — а1, а2, а3, а4 — деп хана-карактарга — "Чылгы" турар. Анаа шыдыраа оолдарын тургузуп ал болур. Олар көш кылбастар.

— а4-ке ак терге турар. Ол "Чылгычы" — оюнуң эгел-кеси. — h1-ге кара аш турар — "Дезиг мал". Немелде чүүл: "Дезиг мал" — h1-ге туруп болур база ойнакчынын күзели-биле h4-ке-даа туруп ал болур. Бо таварылгала "Чыл-гычы" а4-ке, карыштыр турар ужуруг "Дезиг мал" h2 азы h3 турда, оюн болдунмас, "Чылгычы" эге көжүнден доран удуттар. 4. Оюнуң чурмуу: "Чылгычы" оюну эгелеп кө-жүрүңеш, "Дезиг малды" эн кыска көштер-биле туруп ал-арын кымдар. Аштын кө-жөр көжү чок кылдыр көжү-лөс, тилээ болур. "Чылгычы" боду "Чылгы" аразыне кирбес. "Дезиг малга" чиртпес ужуруг. Чыккы кирген таварылгала удурган болур. "Дезиг мал", "Чылгычы" туттурбайн, "Чылгы" аразыне хостуг кире берсе, төдөргайлаарга,

а1, а2, а3, а4, — деп хана-карактарнын кайы-бирээ-зинге турупса, тилээ болур. Немелде чүүл: Оюн солун болуру-биле дараазында негелделерни ойнакчылар аразында дугуржуп болур. — "Чылгычы" көшкөн коштерин каттап авас; — "Чылгычы" б азы оон эвээш көш-биле көшкеш улур. Бо оюнга кол чүүл — "Чылгычынын" шын кош-теринден тилелге ха-мааржыр. Шыдыраа хөлүңге ойнаар "Чылгычы" деп бир талазында, бөдүүн ынчалза-даа ойнакчылардан улуг күжө-нишкенин болаашкынын негээр чаа оюнуң каш кижги канчаар ойнаарын, эге туру-жун, чурум-негелделерин үстүнде тайылбырдан ном-чукчулар шингээдип ап чет-тигиксени барымдалааша, ойнаарынын мурунда эге байдалга турар диаграмманы моон адаанда парладывыс.

Манаа немей демдеген каар бир солчуп чүүл — бо оюн кижини угаан-мелерин сай-зырдырууга бодал оюн-нарын санын-га кирер. Эске талазында, амгы үеде чон ортузуна неперенгей шыдыраа оюну-биле бо оюн дорт харыл-залыг — шыдыраа оон-даа ханы, ылангы аш, терге көштерин сайзырадып, непередиринге салдарып оюн-дур. Ынчангаш "Чылгычы" деп чаа оюну оон дүрүмүн эзууга ойнап киртеринче салгынын эге туруп бол-диagramмала айткаш. Бо чаа оюну ТР-нин Камбы-лама Эргелелинин Чазаанын архикетору болуп ажалдап турар Виктор Шу-лей-олгу 12 харлыг ортун огу Дезиг-биле кады дүрү-лөп, чогаалып тургускан. Тыва чоңуусу бо оюну ойнааш, сүдөс беди, хей-азды киисип, кесик-мап-найым-ла болушар-ла деп йөрөл-биле чоңунга бараал-гатап алашкындар. Садыр турмуу-биле Виктор, Деве Кулар адакылар. Кызыл коорай.

БАРТААНЫНГ ТООЖУ (Уланчызм. Эгез № 96-101, 103, 104, 106-111 (1998 ч), № 1-5 "Шыда").

Түңгөлүр манатпаан. Ол чокка-ла четтикпей, элгел-ээн үттөр, эжиттер, сонга-лар, "аастааш-үңгүлөр" ди-

леп турган "кара-куштар-нын" болгаш "бора-куш-тарнын" аразына хайныш-кынын чагаа-харылзаа эге-

дэн: ажык-даа, чажыт-даа, оон туржук ынакшылды бе-зин бар.

Он дөрткү эге "ЭДЕРТИП ЭККЭЭР МЕН..."

"Эске-баарга өөрөнөйүн, Шейликиде өлүргүяй. Шейликиде өлгөн болза, Ол-ле шара хамаан эвес". (Улустун ыры).

"Сагыткымың көзүңдөн Шаахыдан сарыг төшөр. Сакпак адаан дөжөр болза, Сарыг-суглап ыйлап келээр". (С. Сарыг-оол).

Соңгу ада, соңгу ис. Сура-оол, сураа уруг. Эдерттип кел-ген оол, эдерттип келген уруг. Бо терминдерин кандыг-даа дылга долгон дыңалыры хөйгө бидингир. Оларын адаптарга-ла, кижги сагы-жына элел-ээрэм тоолдар, тоолтуругу чугаалар, "дири-дилерлер" кирер. Оларда соңгу ада, соңгу не деп кужур-лөтө кым-лаа мактал, йөрүл-үрпөйү турар. Амдырал-даа база ыдыг. Кандыг-даа чүүл — тоол-даа, чугаа-лаа үн-дөзүңгү, барымдалыг, үл-гөриг. Оозун болдоп көөрге, ыдыг "алдар-хааыкалары" соңгу алдар, соңгу иелер боттары чаалап алганын ышкаш. Чон мегелесе. Чон шынын чугаалаар. "Көөр кара көптө".

Ам мынчаар шөйүндү шөйүп, чөмөсө ораан орбайн, номчукулур ымаандырып, номчукулур кыскартып тур-байн, олар боттары-даа ожай бердилер ышкаш, мындыг дыңдыгынын бүгү-дөгө, бүгүдөгө, бүгүдөгө чар-лар апсар. Маалым-оол Дон-гакович Биче-оол биле Гали-на Николаевна Дембирек бири-киши бергенер! Бө-дүүн болгаш дорт чугаа-ларга, чангыс аяк ээрин ызырып, өг-бүлө тудуп алганыр-дыр ийин.

Мерген иштиги органныр шугумунда амдыгаа дээр албан харгышаан болза, Андрейнин күш-ажылчы оруу кедергей кыска болган — ол хоорайнын шаг-лаа килдизинге чүгө чангыс чыл бичиле ажыр ажалдаан. Ол хүнүнде 1991 чыл төнүлдү келген турган. Соок дээрге чыккылаа. Ынчалза-даа Чаа чылдын тыныжы кижилерин чүшкүзүңчө эвес, арыныче үрүп келген. Байырлагга чедир каш-ла хонук артакан. Кызылдын кудумчуларында ногаан шылар туткан кижилерин көскүлени кончуг аларган. Ол чок Чаа чылды кандыг Чаа чыл дээр боор.

Ам мынчаар шөйүндү шөйүп, чөмөсө ораан орбайн, номчукулур ымаандырып, номчукулур кыскартып тур-байн, олар боттары-даа ожай бердилер ышкаш, мындыг дыңдыгынын бүгү-дөгө, бүгүдөгө, бүгүдөгө чар-лар апсар. Маалым-оол Дон-гакович Биче-оол биле Гали-на Николаевна Дембирек бири-киши бергенер! Бө-дүүн болгаш дорт чугаа-ларга, чангыс аяк ээрин ызырып, өг-бүлө тудуп алганыр-дыр ийин.

Олар олдуружур-олуружур-да, үр-даа болбайр-да. Маалым-оол институттан чедип кээри билек-ле, херек бүдө берген. Үр-чар үш-үдүрүм улуг куду-дой-даа дүжүр-бөзүнөр, селктенер-селктерин төрөл-дөргүл-даа кези-вэзирер, аяк-шылкештерге "кара-данзы-даа" тургус-паанар. "Адазы аттыг, иези истиг". Кол-ла чүвө арага-дары левин-биле уластан ушта шаап алган акша-мөңгүдө эвес, угуна төлөп-тиг, урууларынга үлгөриг чурттары-дыр. Ынчангаш өгөлсөндө аньятар ат-фамилиянын чуулуга көрүп, хажык чок кылып алганыр: Маалым-оол Донгакович биле Галина Николаевна Биче-оолду болу бергенер. Ийи олгунун, ажы-биле чугаалаарга, эдерттип келген оолдарынын дугайында бора-хөкпөштер мыжыра-жымыкчы турбаан, сөргөн сөс, керткен ыяш — Андрей Маалым-оолович Биче-оол, Мерген Маалым-оолович Биче-оол. Ынчаар-ла олар ийнелер апарганыр.

Бир дүштө Маалым-оол Донгакович чаражы кончуг шивижигеш тудуп алган. Бажыныга өөрүшкү-манайыг кирип келген. — Уругларым, мону амдызында балконга салып калынар — деп, ол чугаалаан. — Хүнү кээрге, тыялбайн басты. Менин дөжөрбөй, эден азы берген, суг көрөйүн, илин ушту берген дивсий көргөр.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Манаа мындыг капырланы кирибейн, мергенер арга-аргам чок-тур. Мырндай-ла алдан чылдар үезинде боор, хуу машиналыг кижилер Кызылдын Донмас-Сугга бир-ле дугаар кооператив организастан, эштежи алгаш, гаражтар тудуп эгелзеш чүвө. Шах ынчан эң-не баштай Маалым-оол Донгакович-биле таныжып, эл-хол бооп эгелзеш мен. Чүгө дээрге гараж тудур ужуруг черлеринсө кожа таваржы берген.

Бир эвес Тыванын ном үндүрер черинин парлангы тыва-даа, орус-даа номнар-нын дөрт дугаар арнын ажар болза, өөрүп четтирген номчукулур оон Галина Николаеванын адын бода тып алдылар. Ол-тыва, орус дылдарын кылып ховар кижилерин бирээни.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Кижги бүрүзүңүз гараж тудар арзагы, дуржулдуз, материалдары, чепсек-херекселдери элел-эзин, чүүл-буру, чандыктары кара хөк чүвө-ле болгай. Эге-ле чааскаан ай-ай-биле, харын-даа чыл-чылбыл шөшүр-түп турар хөкүйлер-даа бар, уруг-дарынын, кадай-хогээдин эдерттипкен, күске-күжүгөн деп, чуштутуңган, кастыган кужурлар-даа бар, күчүлүг экскаватор экекелеш, гараж-нын онгарын, картошка, ногаз, аш-чөм шыгжаар погривин кашкыч, бетоннажы, бажын ханалары блоктар-биле бүдүн гаражты чангыс хүн эппен каапкаш баар дем-билеглиг кижилер-даа бар. Ынча машина, чепсек-херекселдери, тудуг мате-риалдарын та кайнын ап турар чүвез, кижги кайгаар чүвө-ле болгай. Айтыр-гар-даа сөглээр эвес, хей-ле аас чоова. Сөөлүңдө көөрүмгө, ыдыг кижилер дангар-ла дарга-бошкарлар боор чоран. Анын болаарыма, ынча хамык тудугу кылдыра, бодунун карманында согуу көлөк-даа үндүрбөс хире.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа черинге база катан ужуражы берген. Чүгө ол эвес, Андрей биле Мергеннин часыг кыс думмазы Лена эмчи учалишын дооскаш, суд-медицина экспертизаныга ажалдай берген. Ындыг чаагай салымныг болган уруглар-дыр, чангыс өг-бүлөгө төртүңгөш өкөш, улуг кижилер апаргаш, чангыс шугума — эрге-хоойлу органынча бараан болур. Амдырал ыдыг чүвө ышкыжыл, кижги дүжүңгө кирбес чүүлдерин тып үндү-рүп ээр аан.

Чылдар чанган куштар деп шуужуп эрттип турган. Ажы-тол өзүп, чаа-чаа өг-бүлөлөр немежип турган. "Кижги өзөр, кидис шөйүр" дийри ийик. Андрей биле Мерген шаг-лаа шоклаже өөренип киргенер. Олар ыдыг болуу-даа ужурулур — класстан класстарже кады шилчип, ортумак шоклоны база деңге доосканнар, шериге база чангыс хавырларда чоруканнар, оон чангыс чылын эеп келгенер. Оон соонда-ла ийи алышкынын амдыралга оруктары чары берген. База-ла чангыс чылын Андрей Хабаровскийн милициянын дээди шоклазынче, Мерген Красноярскийн милициянын ортумак шоклазынче өөренип кирген. Оларын дооскан соонда ийи алышкынын оруктары шаг-лаа